

μέρος τῶν μυστηριωδῶν τῆς φύσεως νόμων γνωρίζομεν, πιστεύοντες δὲ εἰς τὰ ἐμφανῶς ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ἀποκαλυπτόμενα εἰς γεγονότα δεόντως βεβαιούμενα, μὴ ἐπιδεχόμενα δὲ ἐξήγησιν τινὰ ἀνευ τῆς παραδοχῆς ἐπενεργείας πνευματικῶν δυνάμεων ἐπὶ τοῦ ἀπείρου καὶ ὁρατοῦ κόσμου, οὐδόλως ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς λογικότητος. Αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δημοσιευθεῖσαι συγγραφαὶ ὑπὸ τῶν φυσιογνωστῶν Στευάρδου ἐν Ἀγγλίᾳ, Θουρῆ καὶ Αὐγούστου Γλαδρόν ἐν Ἑλβετίᾳ περὶ κόσμου ἀοράτου καὶ πνευματικῶν δυνάμεων, θὰ ἐθεωροῦντο πρό τινων ἔτῶν ὡς ἀποκυήματα φαντασιώδους ἐπινοήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

ΠΕΡΙ ΠΙΣΤΕΩΣ ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΝ ΒΙΟΝ

Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἀνελύσαμεν τὴν περὶ πίστεως θεωρίαν ὑπὸ ψυχολογικὴν ἔποψιν ἀσχέτως πρὸς πᾶσαν θρησκευτικὴν ἰδέαν. Εἶπομεν ὅτι ἡ πίστις εἶνε ψυχικὴ ἰκανότης πρὸς διαμόρφωσιν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων διὰ τῆς παρεχομένης ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν μαρτυρίαν ἢ ἀύθεντιαν ἄλλων ἢ εἰς τὰς μυθίας ἐνοράσεις τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως καὶ τῶν ἡμετέρων συναισθημάτων, ἀνεξαρτήτως πάσης ἀμέσου καὶ διαλεκτικῆς ἀποδείξεως. Ἦδη δὲ προβαίνομεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν γεγονότων καὶ φαινομένων τῆς πίστεως ἐν τῷ πρακτικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ. Ἐκ τῆς νέας ταύτης μελέτης καὶ ἀναλύσεως θέλει ἐπιλάμψει περιφανέστερον ἢ σπουδαιότης τῆς πνευματικῆς τῆς

πίστεως δυνάμεως, ἐν ἣ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα ὡς ἐξ ἐμφύτου συναισθήσεως διορᾷ τὴν ἀλήθειαν, ἐνισχύεται ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσι καὶ τοῖς ἔργοις τοῦ πρακτικοῦ βίου, ἀποκαλύπτει τοὺς νόμους τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καθήκοντος καὶ τὸν Ὑψιστον Νομοθέτην καὶ Δημιουργὸν αὐτῶν. Οὕτω δὲ ἡ πίστις ἀναδείκνυται καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ ὡς καὶ ἐν τῷ θεωρητικῷ ἡ μήτηρ πάσης σπουδαίας καὶ γενναίας δράσεως.

I

Αἱ διὰ πίστεως αποκτώμεναι γνώσεις καὶ διαμορφούμεναι πεποιθήσεις καὶ ἡ βεβαιότης περὶ ὑπάρξεως γεγονότων ἢ περὶ τῆς ὀρθότητος ἐπαγγελιῶν καὶ δοξασιῶν, ἀφορῶσι συνήθως εἰς τὸ παρελθὸν ἢ τὸ ἐνεστῶς. Πιστεύομεν εἰς ἱστορικὰ γεγονότα, πιστεύομεν εἰς τὴν ἀλήθειαν ἐπιστημονικῶν θεωρημάτων ἐπὶ τῇ αὐθεντίᾳ τῶν ἀρμοδίων, πιστεύομεν εἰς τὰ ὑπάρχοντα ἐν ἄλλαις χώραις ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ τῶν ἐπισκεψαμένων αὐτάς, πιστεύομεν εἰς τὰς ἀποκαλύψεις τῆς ἰδίας ἡμῶν συνειδήσεως ὁρώσης τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ ἀληθείας. Ἄλλ' ἡ δύναμις αὕτη τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς πίστεως, ἀνεξαρτήτως τῶν ὑπολογισμῶν καὶ τῶν ἀμέσων ἀποδείξεων, προσλαμβάνουσα χαρακτῆρα ὅλως τοῦ συνήθους διάφορον, εἰσδύει πολλάκις ἐν τῷ μέλλοντι καὶ διορᾷ ἐν αὐτῷ καὶ διαβλέπει ἐν τῷ ἐσομένῳ καὶ ἐλπίζομένῳ. Ὡς δι' ἀπλοῦ συναισθήματος καὶ ἐνοράσεως διαγινώσκει πολλάκις τὸ ὑπάρχον, οὕτως ἡ ψυχικὴ τῆς πίστεως δύναμις προνοοῦσα, ἐν τινι μέτρῳ, τὰ πιθανὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως, ἐμπνέει ἐλπίδας καὶ χρησιμεύει πρὸς διαμόρφωσιν καὶ μελέτην σχεδίων καὶ διευθύνσεως ἐργασιῶν κατευθυνουσῶν εἰς προσρισθέντα τινὰ σκοπὸν. Μελετῶντες ὑπὸ ἐπιστημονικὴν ἐποψὴν οὐδόλως ὑπαινισσόμεθα ἐνταῦθα τὰ τῆς πίστεως ὑπὸ καθαρῶς θρησκευτικῆς προφητείας, ἀλλὰ πράξεις τοῦ καθημερινοῦ καὶ πρακτικοῦ βίου καὶ προσδιορισμοὺς συνήθους προνοίας καὶ προ-

γνώσεως τοῦ ἐξαγομένου ἐπιχειρήσεων ὑλικῶν συμφερόντων ἢ πραγματώσεως καὶ ἱκανοποιήσεως τῶν ἡμετέρων συναισθημάτων ἀγάπης, φιλανθρωπίας, πατριωτισμοῦ, φιλοδοξίας.

Ὁ ὑπὲρ τῆς διασώσεως τοῦ διατρέχοντος τὸν ἔσχατον κίνδυνον ἐκθέσας ἑαυτὸν εἰς τοὺς κινδύνους τοῦ πυρὸς ἢ τοῦ ὕδατος, ἐπίστευσεν ὡς οἱ ἐνοράσεως καὶ ἤλπισεν, ὅτι θὰ διέσωζε τὸν ὄμιόν του διὰ γενναίας πράξεως. Οὐτε ὑπελόγησε τὰ πράγματα οὔτε ἤκουσε τὰς ψυχρὰς ὑπαγορεύσεις τῆς λογικότητος. Ὑπολογίζων καὶ μελετῶν καὶ σταθμίζων καὶ ἀναλύων δὲν θὰ ἐπέχειρει τὴν διάσωσιν ἢ ἡ καταστροφή θὰ ἐπῆρχετο πρὶν ἢ μελετηθῶσι μετ' ἐπιστάσις τὰ πιθανὰ ἀποτελέσματα. Ἐπίστευσεν, ἤλπισεν, ἐν ἀκαρεῖ ἐργάσθη, καὶ διασώσας ἐν τῇ πίστει μίαν πολύτιμον ὑπαρξίν ἐτίμησεν ἅμα τὴν ἀνθρωπότητα διὰ τῆς γενναίας πράξεώς του.

Ὁ Χριστοφόρος Κολόμβος εἶχε πίστιν εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ Ἀμερικανικοῦ ἡμισφαιρίου, καίτοι μὴ προτείνων ἱκανοὺς ἐπιστημονικοὺς λόγους, ὅπως πείσῃ τοὺς περὶ τὴν γεωγραφίαν καὶ ναυτικὴν εἰδήμονας περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς πεποιθήσεώς του. Ὑπέστη τὴν ὀδύνην τῶν πρώτων ἀποτυχιῶν, τὴν καταδίωξιν τῶν ἀντιπάλων, τὰς ἀπειλάς τῶν συνοδοιπόρων, τὰς στερήσεις καὶ τὴν φυλάκισιν, ἀλλ' ἐν μέσῳ τῶν δεινῶν ἡ πίστις διετηρεῖτο ἀκράδαντος εἰς τὰς πεποιθήσεις του καὶ ἐν τῇ πίστει ἐστέφθησαν οἱ ἀγῶνές του διὰ πλήρους ἐπιτυχίας.

Ὁ ἀριστοτέχνης συγκεντρῶν ὅλην αὐτοῦ τὴν φαντασίαν καὶ προσωπικὴν δραστηριότητα εἰς τὸ προσχεδιασθὲν καλλιτέχνημα καὶ ἀφοσιούμενος ἐπὶ ἔτη ἢ καὶ καθ' ὅλον τὸν βίον πρὸς τελειοποίησιν τοῦ ἔργου του, ἐμπνέεται ὑπὸ τῆς πίστεως ὅτι θὰ ἐπιδοκιμασθῇ καὶ ἐπιδοκιμαζόμενον θὰ χορηγήσῃ αὐτῷ δόξαν καὶ ὑλικά ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας ὠφελήματα.

Ἐὰν ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας ἀνέλυε πρὸ εἰκοσιπενταετίας τὰ πράγματα καὶ ἐφαρμοζων ἐπ' αὐτῶν τοὺς κανόνας τῆς ψυχρᾶς λογικῆς ὑπελόγηζε τὸ ἀσθενὲς τῶν ἐπιστημονικῶν

καὶ φιλολογικῶν δυνάμεων του, μετ' ἐμβριθοῦς δὲ σκέψεως καὶ μαθηματικῆς ἀκριθείας ἐμελέετα ἐπὶ τῶν παρεμβαλλομένων δυσχερειῶν εἰς πᾶσαν πνευματικὴν δράσιν ὡς ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, εἰς ἣν περιέστη τὸ ἑλληνικὸν διὰ τῶν μεταφράσεων καὶ ἀναγνώσεων ἀσεβῶν τῆς Ἑσπερίας συγγραφῶν καὶ τῶν ἐν τῷ ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν διδασκομένων ἀνοσιῶν θεωρημάτων, δὲν θὰ ἐγκατέλειπε τὰ πρακτικὰ αὐτοῦ ἔργα οὐδὲ θὰ ἐπελαμβάνετο τῆς ἀνασκευῆς καὶ καταπολεμήσεως τῶν διδαγμάτων καὶ θεωριῶν, ὅσαι δηλητηριάσασι τὴν καρδίαν τῆς νεότητος ἐπεσκότισαν καὶ ἐμόλυναν τὸν ὀρίζοντα τοῦ ἠθικοῦ καὶ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου. Ἀλλὰ πεποιθήσιν ἔχων, ὅτι διὰ φιλοπονίας καὶ ζήλου ἀναπληροῦνται τὰ ἐλλείποντα, ἔχων δὲ πίστιν ἀδιάσειστον, ὅτι τὸ ἔργον του, ἐφ' ὅσον καὶ ἂν ᾖ ἀτελές, θὰ ἐνισχύσῃ ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον, τὰς ὑπὸ τῶν ὁμοφρόνων του γινόμενας προσπάθειας πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ ἔθνους, ἠκολούθησε τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς πίστεως καὶ τοῦ καθήκοντος, ἀσχέτως παντὸς δισταγμοῦ, εἰς ὃν ἤγαγον αὐτὸν οἱ ὑπολογισμοὶ ψυχρᾶς καὶ σκεπτικῆς μελέτης καὶ ἀβεβαιότητος τοῦ προτιθεμένου σκοποῦ.

Διὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἐνεργοῦ ἡμῶν δυνάμεως διαβλέπομεν τὰ μὴ ὁρώμενα, τὰ μὴ εἰσέτι ὑπάρχοντα. Διὰ τῆς δυνάμεως τῆς πίστεως ἐν τῇ προορατικότητι διαβλέπομεν τὰ μὴ δυνάμενα νὰ καθορισθῶσιν ὑπὸ τοῦ καθαροῦ λόγου μετ' ἀκριθείας καὶ βεβαιότητος. Τῶν σπουδαίων ἀνακαλύψεων προηγήθησαν ἐλπίδες πίστεως ἐνισχύσασαι τὴν θέλησιν καὶ χορηγήσασαι εἰς αὐτὴν ἀκατανόητον δύναμιν. Ἡ πτώσις τοῦ μήλου ὑπῆρξε μόνον ἀφετηρία τῶν βαθυτάτων καὶ πολυχρονίων τοῦ Νεύτωνος μελετημάτων. Ἐπίστευσε ὅτι ἡ πτώσις τοῦ μήλου ἐπεδείκνυε τὴν ὑπαρξίν ἀγνώστου τῆς φύσεως νόμου καὶ διὰ τῆς ὀξυτάτης αὐτοῦ ἐνοράσεως διέβλεπεν αὐτὸν πρὸ πάσης πειραματικῆς μελέτης. Διὰ τίνων ἐρευνῶν, ἐκζητήσεων καὶ ὑπολογισμῶν διήλθεν ὁ νοῦς τῆς εὐρείας αὐτοῦ διανοίας πρὶν ἢ

καταλήξει εις τὸ σέρμα τῶν ἀγώνων του, τῆς μαθηματικῆς τουτέστιν ἀποδείξεως τῆς ἀληθείας, ἥτις ἀπεκαλύφθη εἰς αὐτὸν ἐκ συμβάματος κοινοῦ καὶ ὅλως τυχαίου! Τίς ἀφοσίωσις εἰς τὴν ἰδέαν του καὶ τίνα ἐχορήγει δύναμιν εἰς αὐτὸν ἢ πίστις τῆς ἐπιτυχίας ἐργασιῶν, αἵτινες διήρκεσαν ἐπὶ δεκαεπτὰ ὄλα ἔτη! Οἱ ὑπολογισμοὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον διέψευδον τὰς ἐλπίδας του, ἢ δὲ πίστις εἰς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀποκαλυφθείσης εἰς αὐτὸν πεποιθήσεως ὑπερίσχυε πάσης ἀποτυχίας. Τὰ πειράματα τὰ ἐν μετὰ τὸ ἕτερον ἐφαίνοντο καταδικάζοντα τὰς ὑποθέσεις του, ἢ δὲ πίστις ἀνεδεικνύετο ὑπερτέρα τῆς διαψεύσεως τῶν ἀτελῶν πειραμάτων. Ἡμέραν τινὰ οἱ ὑπολογισμοὶ καὶ τὰ πειράματα ἀνταπεκρίθησαν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς πίστεως καὶ ὁ Νεύτων ἀποκαλύψας τὴν κεφαλὴν προσέπεσεν ἐνώπιον τοῦ Ὑψίστου εὐλογῶν τὸ ἅγιον αὐτοῦ ὄνομα.

Ἀκατάβλητος πίστις καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς ἐκπηγάζουσαι προσδοκίαι καὶ ἐλπίδες προπορεύονται τῶν μεγάλων ἔργων καὶ ἀνακαλύψεων. Ὁ ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν νόμων τῆς φύσεως πιστεύει εἰς τὴν δύναμιν τῆς νοημοσύνης του, πιστεύει ὅτι πάντα ἐν τῷ ἀπτῷ καὶ ὄρατῷ κόσμῳ διέπονται ὑπὸ σταθερῶν, ἀκάμπτων καὶ ἀμεταβλήτων νόμων μηχανικῶς καὶ ἑναρμονίως συνεργαζομένων, διαμορφώνει δὲ προϋποθέσεις καὶ ἐπεξηγήσεις τῶν φαινομένων, ἃς ἐπινοεῖ καὶ συναισθάνεται πιστεύων εἰς αὐτάς, πρὶν ἢ προβῆ εἰς τὴν μετ' ἐπιστασίας μελέτην καὶ μετὰ πειραμάτων ἐκζήτησιν καὶ ἔλεγχον τῶν ὑποθέσεων καὶ ἐπινοήσεών του. Ὁ μέγας τοῦ αἰῶνος φυσιολόγος Κλαύδιος Βερνάρδος ἔγραφεν εἰς τὴν περὶ «πειραματικῆς μεθόδου» συγγραφὴν του, ὅτι αἱ σπουδαῖαι βιολογικαὶ καὶ φυσιολογικαὶ ἀλήθειαι ἀπεκαλύφθησαν τὸ πρῶτον ὡς ἐνοράσεις, ὡς συναισθήματα, ὡς ἀπλαῖ ὑποθέσεις πίστεως, εἶτα δὲ περιεβλήθησαν διὰ πασῶν τῶν λογικῶν καὶ πειραματικῶν ἀποδείξεων.

Ἄλλὰ καὶ κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις ταύτας τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἐλπίδων καὶ τῆς προγνώσεως τοῦ μέλλοντος

καὶ τῶν διὰ πίστεως προσδοκιῶν, ὁ λόγος δεόν πάντοτε νὰ δια-
φωτίζη τὴν πίστιν, ὅπως μὴ καθαρὰ πλάσματα φαντασίας στε-
ρούμενα πάσης πιθανότητος καὶ πραγματικότητος μᾶς παρα-
σύρῳσιν εἰς ἄτοπα καὶ ἀποπλανήσεις. Ὁ λόγος θὰ μᾶς ἐπι-
τρέψῃ νὰ ἐπιχειρήσωμεν ἔργα ἐλέους καὶ φιλανθρωπίας ἐπὶ τῇ
πίστει τῆς εὐοδώσεως αὐτῶν, ἔστω καὶ ἐπὶ ὄλως ἀμφιβόλου
ἐπιτυχίας, ἐὰν μάλιστα δὲν πρόκειται νὰ δαπανήσωμεν κεφά-
λαια, ἀλλὰ νὰ καταβάλωμεν φροντίδας καὶ δωρεὰν ἐργασίαν.
Ὁ λόγος θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ προβῶμεν εἰς ἐκζητήσεις καὶ
μελέτας ἐπιστημονικῆς τινος ὑποθέσεως πιστευομένης ὀρθῆς,
ἀλλὰ θὰ μᾶς ἀποτρέψῃ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως βιομηχανικοῦ σπου-
δαίου καταστήματος, ἐὰν αἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας γενό-
μεναι δι' ὑποθετικῶν προπολογισμῶν δὲν ὑποστηρίξωσι τὰς
προσδοκίας καὶ τὰς ἐλπίδας. Ὡς καὶ κατὰ τὴν μόρφωσιν τῶν
ιδεῶν, οὕτω καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ ἡ πίστις δεόν νὰ συμβα-
δίξῃ μετὰ λόγου. Τῆς πίστεως παραλυομένης καὶ τῶν δι' ἐνο-
ράσεων καὶ συναισθημάτων ἀποκαλυπτομένων ἀληθειῶν παραγ-
κωνιζομένων ἐκ τῶν προτέρων, ὡς μὴ ἔχουσῶν ὑπὲρ ἑαυτῶν
λογικὴν ὑπόστασιν καὶ ὑποστήριξιν, παραλύεται ἡ ἀνθρωπίνῃ
δραστηριότητι καὶ παρακωλύεται πᾶσα ἐπιστημονικὴ καὶ κοι-
νωνικὴ πρόοδος. Τοῦ λόγου δὲ μὴ ἐποπτεύοντος τὰς διὰ πίστεως
προσδοκίας καὶ ἐκζητήσεις καὶ ἔργα ἐπιχειρούμενα πρὸς ἐπί-
τευξιν σκοποῦ τινος, κινδυνεύομεν ν' ἀποπλανηθῶμεν εἰς τε τὰς
κρίσεις καὶ τὰ πρακτικὰ ἡμῶν καὶ κοινωνικὰ ἔργα.

II

Ἡ σύμφυτος τῇ ἀνθρωπίνῃ ὑποστάσει δύναμις, ἡ πίστις, ἡ
ικανότης τουτέστι τοῦ διαβλέπειν ἐν πολλοῖς τὴν ἀλήθειαν δι'
ἐνοράσεων καὶ συναισθημάτων, ἀνεξαρτήτως τῆς πείρας καὶ
πάσης ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας, καὶ ἡ ἰσχὺς καὶ σπουδαιό-
της αὐτῆς ἐν τῷ πρακτικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ, ἀναδείκνυται

περιφανέστερον κατά τὴν ἀνέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως ἐν ταῖς οἰκογενειακαῖς καὶ κοινωνικαῖς σχέσεσι καὶ ἐν γένει κατὰ τὸν ἠθικὸν βίον.

Ἡ ἰδέα τοῦ καθήκοντος, ἡ ὑπαγορευομένη τουτέστιν ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, ὑποχρέωσις τῆς ἐπιτελέσεως πράξεώς τινος ἢ τῆς ἀπ' αὐτῆς ἀποχῆς, ἀναπτύσσεται εἰς τὸν ἄνθρωπον δι' αὐτῆς τῆς ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεών του. Συναισθάνεται, ἐν οἰαδήποτε καὶ ἂν ᾗ καταστάσει, ὅτι αἱ φυσικαὶ αὐτοῦ ῥοπαὶ καὶ ὀρέξεις καὶ αἱ πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν του ἐφέσεις δὲν ἐπιβλήθησαν εἰς αὐτὸν ὡς τὰ ἐνστικτα τῶν κτηνῶν, ὧν ἡ πλήρωσις εἶνε μηχανικὴ καὶ ἀναπόδραστος. Γνωρίζει, ὅτι πεποικισμένος ὧν δι' ἐλευθέρας βουλήσεως δύναται νὰ ἐπιχειρήσῃ πράξιν ἢ νὰ ἀποστῇ ἀπ' αὐτῆς κατὰ βούλησιν· ἐντεῦθεν ἐκπηγάζει ἡ πεποίθησις τῆς εὐθύνης τῶν ἰδίων πράξεων. Πιστεύει ὅτι δίκαιον εἶνε νὰ μὴ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ γείτονός του τοὺς καρπούς τῶν κόπων του, οὔτε ν' ἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν του, οὔτε νὰ παρακωλύσῃ τὴν ἐλευθέραν ἐνάσκησιν τῶν δυνάμεών του, ἐφ' ὅσον δὲν περιορίζει τὴν ἐλευθέραν τῶν ἰδίων δυνάμεων ἐνάσκησιν. Ἀπὸ τῆς στοιχειώδους ταύτης ἀποκαλύψεως ἀτελῶν συναισθημάτων ἀνελίσσονται αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ δικαίου ἐκπορευόμεναι ἀπὸ τῆς πίστεως εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἰδίας συνειδήσεως. Συναινοῦσιν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τούτων καὶ αὐτοὶ οἱ συναποτελοῦντες τὰς ἀπολιτεύτους κοινωνίας, ἀποδέχονται δὲ τὴν ὀρθότητα αὐτῶν ἀνεξαρτήτως πάσης ἀποδείξεως καὶ πάσης συζητήσεως περὶ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πρέποντος, θεωροῦντες ὡς φυσικὰς ῥοπὰς καὶ νόμους ἐπιβληθέντας ὑπὸ τοῦ Δημιουργήσαντος τὸν ἄνθρωπον. Γνωρίζουσιν, ὅτι δύνανται νὰ παραβιάσωσιν, ἀλλὰ συναισθάνονται συγχρόνως ὅτι ὀφείλουσι νὰ σεβασθῶσιν αὐτάς, ἡ δὲ φυσικὴ καὶ αὐτομάτως ἀποκαλυπτομένη ὑποχρέωσις ἐνισχύεται διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς πείρας, εἶτα δὲ προσλαμβάνει καὶ χαρακτήρα θρησκευτικοῦ καὶ νομικοῦ

καθήκοντος διὰ τῶν ὀρισμῶν τῶν θετικῶν νόμων καὶ τῶν ἐντολῶν καὶ παραγγελιῶν τοῦ θετικοῦ θρησκευματος.

Οὕτω δὲ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ τοῦ καθήκοντος συμφύρονται καὶ συμβαδίζουσι μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ μετὰ τῶν πρώτων ἀποκαλύψεων περὶ δημιουργίας καὶ ὑποχρέωσης σεβασμοῦ εἰς τοὺς ἀποκαλυπτομένους νόμους καὶ ὑπαγορεύσεις ὑπὸ τῆς συνειδήσεως.

Εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον θέλομεν μελετήσῃ μετὰ πάσης ἐπιστάσεως τὰ περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῶν χαρακτήρων τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, θὰ περιορισθῶμεν δ' ἐνταῦθα νὰ ὑποδείξωμεν τὸν ἀρρηκτὸν αὐτῆς σύνδεσμον μετὰ τῆς πίστεως εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ καθήκοντος, καὶ τὴν σπουδαιότητα τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῶν λαῶν διαμορφώσεως καὶ τοῦ πρακτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ αὐτῶν βίου.

III

Συζητοῦντες περὶ ἠθικῆς ἀγόμεθα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, περὶ θρησκείας δὲ πραγματευόμενοι ὀδηγούμεθα ἀναγκαίως εἰς τὸν ἠθικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος. Ἠθικὴ καὶ θρησκεία νοητῶς καὶ θεωρητικῶς δύνανται νὰ ἀποχωρισθῶσι πρὸς ἰδιαιτέραν μελέτην, ἀλλ' ἐν τοῖς πράγμασι καὶ ἐν τῇ πράξει συμβαδίζουσι καὶ συνταυτίζονται, δυσκόλως δὲ δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν ποῦ ἀρχεται ἡ μία καὶ ποῦ τελειώνει ἡ ἕτερα. Ὁ Σοφοκλῆς διετύπωσε θαυμασίως τὴν ἐξάρτησιν τοῦ φυσικοῦ τῆς ἠθικότητος νόμου ἀπὸ τῆς ὑπερκοσμίου Δημιουργοῦ δυνάμεως.

..... νόμον πρόκεινται
 ὑψίποδες, οὐρανίαν
 δι' αἰθέρα τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος
 πατὴρ μόνος, οὐδέ νω
 θνατὰ φύσις ἀνέρων
 ἔτικτεν, οὐδέ μήποτε λάθρα κατακοιμάσθαι.

Οι λόγοι τῆς ἱστορικῆς καὶ πειραματικῆς ταύτης ἀληθείας, τοῦ συνδέσμου τούτου καὶ τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου ἀπὸ τῆς καταστάσεως, εἰς ἣν διάκειται ἡ πίστις καὶ τὰ θρησκευτικὰ τοῦ λαοῦ συναισθήματα, πρόκεινται ἡμῖν περιφανέστατοι. Δύναμις καθήκοντος καὶ νόμος ἠθικότητος ἀπορρέουσιν ἐκ τῶν ἀπολύτων ἰδεῶν τοῦ κάλλους, τῆς ἀπολύτου ἀγαθότητος καὶ δικαιοσύνης καὶ πάσης ἀπολύτου τελειότητος, — αἵτινες συναπαρτίζουσι τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Κρίνομεν περὶ τῆς ὠραιότητος ἢ τῆς σχετικῆς τελειότητος ἀντικειμένου τινός, διότι ἐνυπάρχει ἐν ἡμῖν ἡ ἀφηρημένη ἰδέα τοῦ κάλλους καὶ τῆς τελειότητος, ὡς κρίνομεν περὶ τῆς ἀγαθότητος ἢ δικαιοσύνης πράξεώς τινος, διότι ἔχομεν ἐν ἡμῖν τὰς γενικὰς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ δικαίου, μεθ' ὧν συμπαραβάλλομεν τὰς ὠρισμένας πράξεις. Ἄλλ' αἱ ἀπόλυτοι αὗται ἰδέαι τῆς τελειότητος, τῆς αἰωνιότητος, τῆς ἀγαθότητος ἐκπορεύονται ἀναγκαίως ἀπὸ ὄντοτος καὶ πηγῆς ὑπερφυσῆς, τοῦ ἀνθρώπου μὴ ἀνευρίσκοντος μήτε ἐν ἑαυτῷ μήτε εἰς τὸν περὶ αὐτὸν πεπερασμένον κόσμον τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀπολύτου καὶ αἰωνίου καὶ ἀγαθοῦ καὶ τελείου. Τὴν σπουδαίαν ταύτην ἀλήθειαν θὰ διαφωτίσωμεν ἐν ταῖς ἐπομένοις μελετήμασιν, ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲ ἐπικαλούμεθα ὑπὲρ αὐτῆς τὴν ἀύθεντιαν καὶ τὸ κῦρος πάντων τῶν ἐξόχων ψυχολόγων, ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος μέχρι τοῦ Καρτεσίου καὶ Λειβνιτίου καὶ Μαινὸς Βιράν δι' ἑκτενῶν συγγραφῶν καταδειξάντων, ὅτι αἱ ἀπόλυτοι ἰδέαι δὲν διεμορφώθησαν οὐδὲ νὰ διαμορφωθῶσιν ἐδύναντο ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἐὰν δὲν προὔπηρχον καὶ ἀπεκαλύπτοντο αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ. Διὸ καὶ ὁ μέγας μύστης τοῦ ἀοράτου κόσμου ἔλεγεν ὅτι, «ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν.» Καὶ ὅτε ὁ ἄφρων ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, ζῆ ἐν αὐτῷ ἀσυνειδήτως, διότι ἀπολέσας τὴν εἰς Θεὸν πίστιν διατηρεῖ τὰς ἰδέας τῆς τελειότητος, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγαθότητος, τῆς εὐδαιμονίας, ἅς μὴ βλέπων πραγματουμένας

ἐν τῇ ἀνθρωπότητι οὐδ' ἔχων πίστιν, ὅτι θὰ ἴδῃ πραγματου-
 μένας ἐν μελλούσῃ ζωῇ διέρχεται τὰς ἡμέρας του ἐν τῇ ἀμ-
 φιβολίᾳ, ἐν τῇ στερήσει πάσης ἐλπίδος καὶ ἐν τῇ ἀπογνώσει.
 Βαδίζει ἐν τῷ κόσμῳ, πλουτῶν ἢ πενόμενος, φέρων τὸ κενὸν
 ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τὴν πηγὴν τῶν φόβων καὶ τῶν θλίψεων ἀνευ
 ἀστέρως τινὸς παραμυθίας. Προέβη ἐν μέσῳ τῶν ἀπολαύσεων,
 αἰτίνας παρήλθον ὡς ὄνειρον, καὶ εὐρίσκεται ἤδη πρὸ τοῦ γή-
 ρατος καὶ τοῦ θανάτου, ἔχων ἐνώπιόν του τὸ ἀγνωστον, τὴν
 ἐκμηδένισιν, τὸ σκότος καὶ τὴν ἀγωνιώδη ἀμφιβολίαν τοῦ αἰ-
 νίγματος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ προορισμοῦ του. Νομιζόμενος ὑπὸ
 πάντων εὐδαίμων καὶ περιπατῶν μεθ' ἐνὸς τῶν φίλων του εἶδεν
 ἡμέραν τινὰ χωρικὸν προσευχόμενον ἐνώπιον τῆς εἰκόνας τοῦ
 ἐσταυρωμένου ἀνηρτημένης ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ. Ἄ! φίλ-
 τατέ μοι, εἶπεν εἰς τὸν φίλον μετὰ βαθυτάτου στεναγμοῦ θλί-
 ψεως, ἰδοὺ ἡ ἀληθὴς εὐτυχία, ἧς ἐγὼ στεροῦμαι. Ἐὰν ἐδύ-
 νασο νὰ γνωρίζῃς τὴν ψυχικὴν κατάστασιν τῶν στερουμένων
 θρησκευτικῆς πίστεως, δὲν θὰ μ' ἐνόμιζες ὡς μὲ νομίζουσι
 πάντες εὐδαιμονοῦντα. Ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τῆς εἰρήνης καὶ
 τῆς ψυχικῆς γαλήνης καὶ ἀνέσεως συμβαδίζει μετὰ τῆς εἰς
 Θεὸν πίστεως. » Καὶ μετ' αὐτῆς, προσθέτομεν, συμβαδίζει καὶ ἡ
 πρόοδος καὶ ἡ ἐπίδοσις καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν ἔθνων καὶ ἡ ἠθικὴ
 τελειοποίησις καὶ παιδεύσις τῶν ἀτόμων.

IV

Ὡς πᾶσα σωματικὴ δύναμις ἐνασκουμένη ἐνισχύεται καὶ
 τελειοποιεῖται καὶ γίνεται τελεσφορωτέρα πρὸς τὸν σκοπὸν, δι'
 ὃν ἐχορηγήθη, οὕτω καὶ ἡ πίστις δέον νὰ ἐνασκηθῇ, νὰ ἀνα-
 πτυχθῇ, νὰ διαφωτισθῇ καὶ πρὸ πάντων νὰ ἐνισχυθῇ ἐν τῷ
 πρακτικῷ βίῳ συμβαδίζουσα μετὰ τῆς ἠθικῆς τοῦ καθήκοντος
 πίστεως. Ὡς ἡ πίστις συναρμολογουμένη μετὰ τοῦ θεωρητικοῦ
 λόγου μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀοράτου καὶ ὑπερφύους

κόσμου, οὕτω καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστις συναρμολογουμένη μετὰ τοῦ πρακτικοῦ λόγου τῆς ἠθικότητος μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀληθῆ πρόοδον καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν κοινωνιῶν. Τὸ πεδίον τοῦ καθαροῦ λόγου εἶνε αἱ μαθηματικαὶ καὶ ἀκριβεῖς ἐπιστήμαι φωτίζουσαι μὲν τὴν διάνοιαν, ἀλλὰ μὴ ἐποικοδομοῦσαι τὴν καρδίαν, ἡ δὲ πίστις εἶνε τὸ πεδίον τῆς ἀνυψώσεως τοῦ φρονήματος καὶ τῆς κραταιώσεως τῶν συναισθημάτων τῆς ἀγάπης, τῆς αὐταπαρνήσεως, τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῆς φιλάνθρωπίας. Διὰ τοῦτο πλημμελὲς εἶνε πᾶν σύστημα ἐκπαιδεύσεως τείνον ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πλουτισμὸν τῆς διανοίας δι' ἐπιστημονικῶν γνώσεων, μηδὲν δὲ ἀποσκοποῦν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν αἰσθημάτων διὰ τῆς διαφώτισεως καὶ κραταιώσεως τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων ἐν τῇ θρησκευτικῇ πίστει. Μεγάλῃ κατεβλήθη φροντίς πρὸς ἐκπόνησιν ἐπιδεικτικῶν προγραμμάτων, ἐν οἷς πρωτεύουσι τὰ γραμματικά, τὰ μαθηματικά καὶ τὰ φυσικά, ἐν γωνίᾳ δέ τινα αὐτῶν γίνεται λόγος καὶ περὶ ἱερῶν μαθημάτων. Καὶ τὰ μὲν διανοητικά καὶ ἐπιστημονικὰ ἀποτελέσματα δὲν ἀπέβησαν πάντοτε εὐχάριστα, τῶν δὲ ἱερῶν μαθημάτων διδασκομένων ἐν Ἑλλάδι πρὸς ἐμπαιγμὸν μᾶλλον ἢ πρὸς διαφώτισιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἡ πηγὴ τῆς πίστεως ἀπεξηράνθη, ὁ δὲ ψυχρὸς λογισμὸς καὶ ἡ ἀπολίθωσις τῆς καρδίας κατέπνιξε πάντα ἐνθουσιασμὸν καὶ πᾶν ὑψηλὸν καὶ ἰδεῶδες φρόνημα. Ὅμιλήσατε περὶ ὑπερκοσμίων καὶ πνευματικῶν ἀντικειμένων μετὰ τινῶν τῶν ἀποφοιτησάντων μαθητῶν ἀπὸ τῶν γυμνασίων τῆς Ἑλλάδος. Ἐκλέξατε μάλιστα μεταξὺ τούτων τὸν ἀκούσαντα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τὰ περὶ ἐξελιξέως καὶ αὐτομάτου γενέσεως μαθήματά τινος τῶν καθηγητῶν τῆς Ιατρικῆς ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ περὶ τὸ δίκαιον φιλοσοφοῦντος· θὰ οἰκτεῖρη τὴν ἀμάθειάν σας, ἐὰν τῷ εἴπητε, ὅτι ὑπάρχουσιν ἀλήθειαι ἀποδεικνυόμεναι μὲν μετὰ τῆς αὐτῆς ἐναργείας τῶν μαθηματικῶν καὶ πειραματικῶν, ἀλλὰ διὰ μεθόδου πάντῃ διαφόρου, ἐν ἣ

μετὰ τοῦ λόγου συνεργάζεται καὶ ἡ ἐνόρασις, καὶ τὸ αἶσθημα καὶ ἡ πίστις. Ἐὰν τῷ προσθέσῃτε ὅτι αἱ φυσικαὶ καὶ θετικαὶ ἐπιστῆμαι οὐδὲν γνωρίζουσι περὶ τῆς ἐνάρξεως τῆς ζωῆς ἐπὶ τῆς γῆς καὶ περὶ ἐμφανίσεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, θὰ σᾶς ἐκλάβῃ ὡς φωτισθέστην ἢ ὡς μὴ ὄντα ἐνήμερον εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς προόδους. Οὐδέποτε ἤνοιξε βιβλίον πραγματευόμενον περὶ τῶν μεγάλων ἰζητημάτων τῆς κοσμογονίας ἢ περὶ πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποστάσεως, ἀλλὰ θὰ μειδιάσῃ, ἐὰν τῷ ἐπαναλάβῃτε τὸ περίφημον λόγιον τοῦ μεγάλου φυσιογνώστου καὶ πρυτάνεως τοῦ ἐν Βερολίῳ Πανεπιστημίου «ἀγνοοῦμεν καὶ ἀγνοήσομεν.» Ἐὰν δὲ τῷ εἴπητε ὅτι ὁ περικλητῆς Πασχάλ ἐλεγεν ὅτι, «ὅσῳ περισσότερο ἐμβαθύνει εἰς τὴν γνῶσιν τῶν νόμων τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου, ἐπὶ τοσοῦτον εὐρύνεται ἡ ἄβυσσος τῆς ἀγνοσίας του καὶ ἐνισχύεται ἡ πρὸς τὸν Θεὸν πίστις», «ἐγὼ βλέπω φῶς, θὰ σᾶς εἴπῃ, ἐκεῖ ὅπου ὁ Πασχάλ διέβλεπε σκότος καὶ ἄβυσσον.» Παύσατε, μὴ προχωρήσῃτε περαιτέρω, διότι ἡ καρδία σας θὰ καταληφθῇ ὑπὸ ὀδύνης καὶ ἐνδομύχου λύπης ἐν τῷ ἀκούειν τὴν ἐκδήλωσιν παραλόγων πεποιθήσεων καὶ ἀσεβῶν διδασκαλιῶν ἀπὸ τοῦ στόματος νέων μόλις ἐγκαταλείπόντων τὰ σχολειακὰ θρανία.

V

Εἶπομεν, ὅτι ἡ πίστις εἰς τὸν ἐμφυτον νόμον τοῦ καθήκοντος μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὸν Θεὸν διὰ τῶν ἐν ἡμῖν ἰδανικῶν πεποιθήσεων καὶ ἰδεῶν, ἡ δὲ πίστις εἰς τὸν Θεὸν ἐμπεδοῦσα τοὺς νόμους τῆς ἠθικότητος καὶ χορηγοῦσα εἰς αὐτούς κῦρος καὶ τελεσφόρον δύναμιν, μᾶς ὀδηγεῖ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς προόδου. Θ' ἀφιερῶσωμεν ἐπὶ τῶν σπουδαίων τούτων ἀληθειῶν ἐκτενεῖς μελέτας καὶ μακρὰ σπουδάσματα, ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἐπικαλούμεθα ἐπ' αὐτῶν τὴν αὐθεντίαν τοῦ κραιτίστου τῶν νεωτέρων τῆς Γερμανίας φιλοσόφου, τοῦ περι-

κλειους Ἐμμανουήλ Κάντ. Ὑποβαλὼν εἰς ἀνάλυσιν καὶ σκεπτικὴν μελέτην τὰς περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ μεταφυσικὰς καὶ ὀντολογικὰς ἀποδείξεις ἀπεφώνητο, ὅτι περιπλανώμεθα εἰς ἀδιέξοδον λαβύρινθον ἐκζητοῦντες μακρὰν ἀπὸ ἡμῶν τὴν λύσιν τῶν μυστηριωδῶν καὶ ὑπερκοσμίων προβλημάτων καὶ συζητοῦντες περὶ αὐτῶν διαλεκτικῶς καὶ διὰ σκέψεων τοῦ καθαροῦ λόγου. Ἐγὼ πιστεύω, ἐξηκολούθει λέγων ὁ μέγας φιλόσοφος, πιστεύω, εἰς τὴν ὑπαρξιν πνευματικοῦ καὶ ἀοράτου κόσμου, ἡ δὲ πεποίθησίς μου καὶ πίστις μου αὕτη ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ καθήκοντος καὶ ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου τοῦ ἀποκαλυπτομένου εἰς τὴν ἐμὴν συνείδησιν καὶ εἰς τὴν συνείδησιν ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ δ' ἐπιτάσσων μοι τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικότητος νόμος προῦποτίθησι τὴν ὑπαρξιν ἀνωτέρας Δυνάμεως, ἧς ἡ οὐσία καὶ ἡ ὑπόστασις εἶνε τὸ ἀπόλυτον πλήρους καὶ ὑπερκοσμίου δικαιοσύνης. Ἡ σκέψις ἐπὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ σύμπαντος μοι ὑποδεικνύει τὸ ἀσήμαντον τῆς ἐνσωμάτου ἐμοῦ προσωπικότητος, ἀλλ' ἡ συναισθήσις καὶ ἡ ἐπιτέλεισι τοῦ καθήκοντος ἀνυψοῖ διὰ τῆς πίστεως τὴν ἐμὴν προσωπικότητα μέχρι τοῦ ἀπειροῦ καὶ μοι χορηγεῖ τὴν πεποίθησιν περὶ ζωῆς ἀνεξαρτήτου τῆς σωματικῆς καὶ περὶ ὑπάρξεως ὑπερκοσμίου Δυνάμεως οὐσίας ἀρχὴν εἰς τὴν ἐμὴν προσωπικότητα καὶ ἀποκαλυψάσης ἐν ἐμοὶ νόμους ἠθικότητος ὅλως διαφόρους τῶν ἐπιβληθέντων μηχανικῶν καὶ ἀκάμπτων νόμων ἐπὶ τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου. Ἡ πίστις δ' αὕτη, περὶ ὑπάρξεως Δημιουργοῦ καὶ Νομοθέτου, μὲ ὀδηγεῖ εἰς ἄλλην πεποίθησιν, ἣν ἐνδομύχως συναισθάνομαι καὶ ἐφ' ἧς ἐπαναπαύεται ὁ νοῦς καὶ ἡ καρδία. Τῆς πληρώσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου μὴ ἀνταποδιδομένης ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης οὐδὲ τῆς παραβάσεως τιμωρουμένης, ἡ καθολικὴ πεποίθησις περὶ μελλούσης ζωῆς ἐπιβάλλεται ὡς ἀλήθεια ἀκραδάντου πίστεως εἰς τὴν ἡμετέραν συνείδησιν, χορηγοῦσα κύρος εἰς τὸν νόμον τῆς ἠθι-

κότῃτος καὶ συμπληροῦσα αὐτὸν συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἀπολύτου δικαιοσύνης.

Καὶ ταῦτα μὲν ὁ ἰδρυτὴς τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ἡμεῖς δ' ἐρωτῶμεν. Ἡ πίστις αὕτη εἶνε ἄρα γε λογικὴ; Ὑπάρχει ἀλήθειά τις ἐπιστημονικὴ ἀντιβαίνουσα εἰς τὴν καθολικὴν τῆς θρησκευτικότητος καὶ ἠθικότητος πεποιθήσιν; Ὁ λόγος, ἐφ' ὅσον εἶνε ἀρμόδιος νὰ ἐξελέγχη τὰς ἀποκαλυπτομένας ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἀνθρωπότητος ἐνοράσεις, ἀνατρέπει ἄρα γε ἡ ἐνισχύει τὰς πεποιθήσεις τῆς ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς πίστεως;

Ἡ ἀπάντησις ἐπὶ τῶν ἐρωτημάτων τούτων, ἔσται τὸ κεφαλαιῶδες ὑποκείμενον τῶν ἡμετέρων μελετημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

Περὶ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος.

Οἱ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου περὶ τὸν ἄνθρωπον φιλοσοφήσαντες δοξάζουσιν ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶνε ἀπαύγασμα αἰσθήματος συμφύτου τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φύσει καὶ ὑποστάσει. Πεπροικισμένος δι' ἰκανότητος τοῦ διαβλέπειν καὶ διαγινώσκειν, εὐθύς μετὰ τὰς ἀπαρχὰς τῆς νοητικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως συναισθάνεται τὸ ἀόρατον καὶ ὑπερκόσμιον, ἐνορᾷ τὴν ὑπαρξίν Δημιουργοῦ καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐξάρτησιν, ἐκδηλοῖ δὲ τὴν συναίσθησιν ταύτην δι' ἐξωτερικῶν

σημείων λατρείας πρὸ τῆς ὀργανώσεως θετικοῦ θρησκευματος καὶ πρὸ πάσης φιλοσοφικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς θεωρίας.

Τὴν δοξασίαν ταύτην τῶν φιλοσοφούντων ἐκύρωσαν ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι καὶ πάντες οἱ μεγάλοι ἐρμηνευταὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Θὰ ὑπομνήσω ἐνταῦθα ἐκ τῶν πολλῶν τρεῖς τῶν κορυφαίων, τὸν Παστέρ, ἐν ᾧ ἐνεσαρκούτο πᾶσα φυσιογνωστικὴ γνῶσις καὶ μάθησις, τὸν Κατρεφάζε, πρῶτην κατέχοντα θέσιν μεταξὺ τῶν ἀνθρωπολόγων καὶ τῶν περὶ τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς μελετώντων, τὸν Μύλλερρον ἐξερευνήσαντα τὰ θρησκευτικὰ γεγονότα παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς, ἰδίᾳ δὲ παρὰ τοῖς ἀγρίοις καὶ βαρβάροις. ὅπως ὄριση τὴν φύσιν καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῶν πρώτων καὶ στοιχειωδῶν ἐκδηλώσεων τῆς λατρείας καὶ πίστεως τοῦ θεοῦ.

Ὁ Παστέρ ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ τῶν σοφῶν τῆς Γαλλίας ἀνασκευάζων τὰς δοξασίας τῆς ὑλιστικῆς καὶ θετικῆς τοῦ Λιτρέ φιλοσοφίας ἐπεράτωσε τοὺς ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου λόγους του ὡς ἑξῆς. « Ὁ ἀνθρώπος ἔχει καὶ συναισθάνεται τὴν ἰδέαν τοῦ Ἄπειρου, ὁ δὲ τὸ Ἄπειρον συναισθανόμενος ἐπισωρεύει εἰς τὴν ἀπλήν ταύτην βεβαίωσιν σύνολον ὑπερκοσμίων ἰδεῶν ὑπερβαλλουσῶν πάντα τὰ θαύματα τῶν θετικῶν θρησκευμάτων, διότι ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ Ἄπειρου συγκεντροῦνται καὶ συνυπάρχουσι δύο χαρακτῆρες· ἡ ἰδέα αὕτη ἐπιβάλλεται εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, εἶνε δ' ἅμα ἀκατάληπτος! Ἡ ἰδέα τοῦ Ἄπειρου κατακλύζει τὸν νοῦν, εἰς δὲ τὸν ἀνθρώπον κατεχόμενον ὑπ' αὐτῆς οὐδὲν ἀπομένει ἢ νὰ κλίνη εὐσεβῶς τὴν κεφαλὴν. Πλὴν καὶ καθ' ἣν στιγμὴν κλίνει γόνυ πρὸ τοῦ Ἄπειρου, αἱ διανοητικαὶ του δυνάμεις σαλεύονται, ἡ δὲ διάνοια διατρέχει τοὺς ὑψίστους κινδύνους τῆς τοῦ Πασχάλ ἐξόχου ἀφροσύνης! Τί δὲ ἀξιοὶ ἡ θετικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ ταύτης ὁπαδοί; Νὰ διαγράψῃ καὶ ἐξαλείψῃ, ἀνευ λόγου τὴν ἀρχέγονον καὶ συμφυᾶ τῷ ἀνθρώπῳ ἰδέαν τοῦ Ἄπειρου, νὰ ὑπερπηδήσῃ δὲ πᾶσας τὰς ἐξ αὐτῆς ἐκπορευόμενας συνεπειὰς ἐν τε τῷ ἀτομικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ. Τὴν ἰδέαν

τοῦ Ἀπειροῦ θεωρῶ ἐμφανῶς καὶ πανταχοῦ ἐκδηλουμένην ἐν τῷ Κόσμῳ· διὰ τῆς ἰδέας ταύτης τὸ ὑπερκόσμιον ἐνυπάρχει ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶνε ἡ ἀποτύπωσις τῆς ἰδέας τοῦ Ἀπειροῦ. Τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἀπειροῦ διαφωτίζοντας τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, ναοὶ λατρείας τοῦ ὑψίστου θ' ἀνεγείρονται πάντοτε εἴτε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βράμα εἴτε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰεχωβά, περίξ δὲ τῶν ναῶν τούτων θὰ ἴδητε τοὺς πιστοὺς γόνυ κλίνοντας καὶ βυθιζομένους εἰς τὴν ἰδέαν τῆς θεότητος.» Ὁ δὲ Κατρεφάζε, μελετήσας ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη τὰ ἀνθρωπολογικὰ ζητήματα, δοξάζων ὅτι τὸ σταθερὸν καὶ πρώτιστον τοῦ ἀνθρώπου γνῶρισμα τὸ συμφυρόμενον μετὰ τῆς πνευματικῆς του ἀναπτύξεως, ἀνεξαρτήτως πάσης ἱστορικῆς παραδόσεως, εἶνε αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι, ὥρισε τὸν ἀνθρώπον, «ὄν ἠθικὸν καὶ θρησκευτικόν». Καὶ ὁ Μύλλερὸς περατώσας τὰς μακρὰς ὁδοιπορίας καὶ ἐρεῦνας του ἐπὶ πάσης χώρας τῆς γῆς ἔγραφε· «Τὸ κυριώτερον τοῦ ἀνθρώπου γνῶρισμα τὸ διακρίνον αὐτὸν ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλασμάτων εἶνε τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τὸ αἰσθημα τοῦτο εἶνε δύναμις χορηγοῦσα εἰς τὸν ἀνθρώπον τὴν ἰκανότητα τοῦ ἐνοραῖν τὸ Ἄπειρον ὑπὸ διαφόρους καὶ ποικίλας μορφάς, ἀνεξαρτήτως τῆς διανοίας καὶ τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ἄνευ τῆς ἐμφύτου ταύτης δυνάμεως οὐδεμία θρησκεία θὰ ἦτο δυνατὴ, ἔστω καὶ ἡ ἀπλουστέρα τῶν εἰδώλων λατρεία.»

I

Πᾶσα ἀντίρρησης κατὰ λύσεως ἀνθρωπολογικοῦ ζητήματος, ἐφ' ἧς ὁμοφωνοῦσι πάντες οἱ φιλοσοφεῦντες καὶ μετ' αὐτῶν οἱ διαπρεπέστεροι τῶν φυσιοδιφῶν, θὰ ἦτο θρασύτης, οὐδεὶς δὲ θὰ ἐθεώρει ἀναγκαῖον νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀνασκευὴν αὐτῆς. Ἄλλ' ἐπὶ ἀντιθρησκευτικῶν παραλογισμῶν καὶ τερατωδῶν θεωρημάτων ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα, ἡ δὲ ἐξέλεξις αὐτῶν

καὶ ἡ πρὸς διάδοσιν ἀντίδρασις εἶνε ὠφέλιμος, ἀναγκαία, καὶ δὴ ἀπαραίτητος.

Οἱ νόμοι τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἠθικότητος συμπληρούμενοι καὶ ποριζόμενοι τὸ κύρος αὐτῶν ἐκ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, εἶνε ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, ὁ ἐπιβαλλόμενος περιορισμὸς εἰς τὸν κορεσμὸν τῶν παθῶν αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν ἡ ἐφεσις καὶ ῥοπή τῶν πολλῶν, καὶ ἰδίᾳ τῆς νεότητος, τοῦ ἀποδέχεσθαι εὐκόλως καὶ πιστεῦειν ἀνεξετάστως τὰς ἀντιθρησκευτικὰς θεωρίας καὶ διδάγματα τὰ καταβιάζοντα τοὺς νόμους τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἠθικότητος εἰς ἀνθρωπίνας ἐπινοήσεις, ἢ εἰς ἀσκόπους ἕξεις καὶ συνηθείας, ἢ χαρακτηρίζειν ὡς ὄρους κοινωνικῆς εὐπρεπείας, ὧν ἡ παράβασις δὲν συνεπάγεται εὐθύνην τινά. Πᾶν σύστημα διαμφισβητοῦν τὴν ὑπαρξίν ὑψίστου Νομοθέτου καὶ ἀποστεροῦν τοὺς νόμους τοῦ καθήκοντος ἀπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ κύρους, δύναται νὰ ὑπολογίζη ἐπὶ τῆς συμμαχίας τῶν πονηρῶν τάσεων καὶ ῥοπῶν καὶ παθῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νέος, θέλων νὰ ζήσῃ ἀνευ χαλινοῦ, εὐχαριστεῖται πληροφορούμενος ὅτι οὐδεμία ἀνωτέρα καὶ ὑπερκόσμιος δύναμις ὑποχρεοῖ αὐτὸν νὰ ὑπακούῃ τοὺς γονεῖς ἢ διδασκάλους ἢ νὰ περιορίζῃ τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν πάσης ὀρέξεως καὶ ἰδιοτροπίας. Ὁ διὰ τῆς ἀπάτης τῶν ὁμοίων του πλουτῶν εὐχαριστεῖται ἀκούων ὅτι ἀπογυμνῶνων τὸν πλησίον τῆς περιουσίας του οὐδὲν ἔχει νὰ φοβηθῇ. Ὁ προδίδων τὴν πατρίδα ἢ τὴν φιλίαν ἢ τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς χαίρει πληροφορούμενος ὅτι ἀποκρύπτων ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων τὰς ἀποτροπαίους πράξεις του εἰς οὐδένα θὰ δώσῃ λόγον περὶ αὐτῶν. Καὶ αὐτὸς ὁ μὴ περιπεσὼν ἔτι εἰς παραβάσεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν δυσαρεστεῖται πληροφορούμενος ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ εἶνε ἀπόλυτος, ὁ δὲ ἠθικὸς νόμος στερεῖται παντὸς ὑπερκόσμιου κύρους.

Μηδέν. Μηδέν πρὸ τῆς ζωῆς, μηδέν μετὰ θάνατον. Τὰ πάντα εἰς τὰς ὀρέξεις καὶ εἰς τὰς γαστέρας.

Μὴ ἔστω πλέον τι ἀγαθόν, οὔτε μέγα οὔτε ὄσιον οὔτε

θεῖον. Θεὸς δὲν ὑπάρχει. Ἄρνήθητι καὶ ἀναπαύου. Οὐδεμίαν ἔχεις εὐθύνην.

Ἦκουσαν τὴν διδασκαλίαν ταύτην οἱ πολλοὶ καὶ οἱ ἐν ταῖς πόλεσι μάλιστα διατρίβοντες. Ἦκουσαν ὅτι λόγιός τις ἐδίδαξεν ὅτι ὑπάρχουσι λαοὶ μηδεμίαν ἔχοντες θρησκευτικὴν ἰδέαν ἢ πεποίθησιν, ἢ ὅτι ἕτερος ἐπιστήμων ἀνεκάλυψε ὄψιν τοῦς τρόπους, καθ' οὓς οἱ ἀστέρες, οἱ πλανῆται, οἱ ἥλιοι καὶ τὸ στερέωμα διὰ τυφλῆς καὶ αὐτομάτου καὶ ἀσυνειδήτου τῆς ὕλης κινήσεως ἀεμορφώθησαν ἐν καταπληκτικῇ τυχαίᾳ ἀρμονίᾳ καὶ ἔθεντο ἐπ' αὐτοῦς τοῦς νόμους τοῦ παντός. Ἐπληροφορήθησαν ὅτι ἕτερος ἠκρίβωσε τὴν προγονικὴν ἡμῶν καταγωγὴν ἀπὸ πιθηκοειδοῦς κτήνους καὶ ἄλλος ἀνεκάλυψε ὄψιν τὴν καταγωγὴν πάντων τῶν ζώικων πλασμάτων μηδ' αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαιρουμένου ἀπὸ ζώικου τινος κυττάρου τυχαίως ἐπιφανέντος εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης. Ἀνέγνωσαν ὅτι οἱ ὕλοδοξοῦντες διδάσκουσιν, ὅτι ὁ μὲν ἄνθρωπος εἶνε τεμάχιον κρέατος στερούμενον πνεύματος καὶ ψυχῆς, σκεπτόμενον διὰ τῶν νεύρων καὶ μὴ ἔχον ἐλευθερίαν βουλήσεως μηδ' εὐθύνην τῶν πράξεών του, ὠρισμένον διὰ τὸν τάφον καὶ τὸν σκόληκα, εἰς παντελεῖ ἐκμηδενισμόν, τὸ δὲ σύμπαν τὸ ἀσυνειδήτως ἀνελλισσόμενον, διαλάμπον ἄνευ φωτός, κινούμενον ἄνευ αἰτίου, παγετώδης ὄγκος μὴ ἔχων οὐδὲ τὴν ὄψιν δεσμωτηρίου, εἶδος ἀδιαλείπτου θανάτου ἐν τῇ σκοτίᾳ ἐπανερχόμενον καὶ ἀπὸ τοῦ τάφου ἐγειρόμενον. Ταῦτα ἤκουσεν ὁ παῖς ἀπὸ στόματος τοῦ πατρὸς ἢ τοῦ διδασκάλου καὶ βεβαίως ἐπίστευσε. Ταῦτα ἀνέγνωσεν ὁ νεανίας ἐν πονηρᾷ συγγραφῇ τοῦ Βύχνερ δημοσιευθεῖσα κατὰ μετάφρασιν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου.

Ταῦτα ἤκουσε διδασκόμενα ὁ μαθητὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ καθηγητοῦ διδάσκοντος τὰς δαρβινεῖους καὶ χεκελείους θεωρίας καὶ ᾤκτειρε τοὺς ἀμαθεῖς γονεῖς τοὺς πιστεύοντας εἰς τὴν δημιουργίαν! Ταῦτα ἀνέγνωσαν καὶ ἐν

ἀκολασίαις ζῶντες καὶ ἠυφράνθησαν πληροφορούμενοι ὅτι ἐστε-
ρημένοι ἐλευθέρας βουλήσεως οὐδεμίαν ἔχουσιν εὐθύνην τῶν
πράξεών των. Ἄλλ' οὐδεὶς τούτων προέβη εἰς ἐκζητήσεις,
οὐδεὶς εἰς μελέτας, οὐδεὶς ἐφρόντισε νὰ γνωρίσῃ, ἐὰν τὰ τερα-
τώδη θεωρήματα ἔχουσιν ἐπιστημονικὴν τινα ὑπόστασιν ἢ τὸ
κῶρος, τὴν αὐθεντίαν, ἢ τὴν γνώμην διαπρεποῦς φιλοσόφου ἢ
ἄλλου ἐπιστήμονος. Ἡ ἐπὶ τῶν ἀσεβῶν τούτων διδαγμάτων
ἐπικρατοῦσα ἀμάθεια καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀνωτέρους τῆς κοι-
νῶνας κύκλους καίτοι ἀνασκευαζομένων ὑπὸ τῶν ἀστέρων
τῆς ἐπιστήμης εἶνε καταπληκτικὴ. Ἡ δὲ ἀποτύφλωσις
μέχρι τοιούτου ἔφθασε βαθμοῦ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς χρόνῳ, ὥστε
πολλοὶ οἱ διδάσκοντες καὶ πλείονες οἱ πιστεύοντες ὅτι καὶ αὐ-
τὸ τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀνελισσόμενον γεγονός τὸ ἀποτελοῦν τὸν
ἄξονα, περὶ ὃν στρέφεται ἅπασ ὁ πνευματικὸς καὶ κοινὸς τῆς
ἀνθρωπότητος βίος, καὶ αὐταὶ αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ
συναισθήματος καὶ αἱ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἐκδηλώσεις, γε-
γονὸς παγκόσμιον τὴν ἔκτασιν, αἰδῖον τὴν διάρκειαν, πανίσχυ-
ρον ἐπὶ τῆς μορφώσεως τῶν κοινωνιῶν, ἀδιάφθορον καὶ ἀμε-
τάβλητον κατὰ τοὺς θεμελιώδεις αὐτοῦ χαρακτήρας, τὸ δια-
πρεπέστατον τῶν γνωρισμάτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. εἶνε
φαντασίας ἀποκύημα ἢ ἐπίσασκτον καὶ ἐπίπλαστον δημιούρ-
γημα αὐθαιρέτων καὶ ἀνυποστάτων δογμάτων τῶν θρησκευτῶν
καὶ τοῦ περὶ αὐτὰς κλήρου καὶ ἱερατείου !

Τοὺς χαρακτήρας τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἀνα-
λύοντες καὶ τὸ γεγονός τῆς θρησκευτικῆς πίστεως μελετῶν-
τες εὐκόλως θὰ καταδείξωμεν τὸ σύμφυτον αὐτοῦ τῇ ἀνθρω-
πίνῃ ὑποστάσει ἀποτελοῦντος τὸ διαπρεπέστατον τῶν γνωρι-
σμάτων τῶν διακρινόντων τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν λοιπῶν ζωϊ-
κῶν πλασμάτων.